

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Received: 17.07.2018 • Kabul Tarihi / Accepted: 06.11.2018

İslam Uygarlığında Kent ve Kentleşme

Harun BİÇAKCI

Arş. Gör.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Samsun, Türkiye
ORCID: 0000-0002-9222-6124
harunbicakci@gmail.com

Cuma YILDIRIM

Arş. Gör.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Samsun, Türkiye
ORCID: 0000-0002-3504-8771
cumayildirim2706@gmail.com

Öz

Sosyal bir unsur olarak da kabul edilen din olgusunun, toplumsal yaşamda etkili olmasının yanı sıra; kentin mimarisinde, yaşantısında ve yönetiminde de etkili olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında kentler yaşanılan sosyo-ekonomik süreçlerden sürekli etkilenmekte ve bu süreçte yeniden şekillenmektedirler. Kentlerin de bu süreçlerde içinde vücuda geldikleri uygarlığın elbisesini giydikleri görülmektedir. Bu çerçevede İslam'ın ortaya çıkışıyla birlikte yaşamın tüm boyutlarını içeren bir uygarlık biçimi de ortaya çıkmıştır. İslam kentleri ticari faaliyetlerin egemen olduğu yerlerde ortaya çıkarak, geçmiş uygarlıklarla kurduğu ilişkilerle birlikte bir uygarlık olarak yayılmıştır. Bu yayılma sürecinin teolojik temelinin ise kentsel hayatın dinamiklerine uyumlu bir şekilde geliştiği görülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, İslam uygarlığında vücuda getirilen kentin ve kentleşmenin dinamiklerini analiz etmektir. Çalışmada öncelikle İslam kentlerinin temel özelliğine yer verilerek karakteristik unsurları (mimari, sosyal, ekonomi ve yönetim) detaylı olarak irdelenmektedir. Ardından İslam uygarlığının kent ve kentleşmeye olan etkisi Bursa, Fez ve Bağdat kentleri özelinde ele alınmaktadır. Araştırmada İslam kentlerinin kuruluşunda teorik olarak ifade edilen noktaların pratik olarak hayata nasıl yansıdığına ortaya konulması çalışmanın özgün yönünü oluşturmaktadır. Ayrıca çalışma üç farklı coğrafyada vücut bulan İslam kentlerinin bir arada analiz edilmesi yönüyle de ilgili alana katkı sunmayı hedeflemektedir. Çalışma literatür taramasına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam, İslam Uygarlığı, Kent, Mimari, Toplumsal Dinamikler

City and Urbanization in Islamic Civilization

Abstract

The religious phenomenon, which is accepted as a social element, is not only effective in social life, it is also influential in urban architecture, urban life, and management. From this point of view, cities are constantly affected by the socio-economic processes they are experiencing and are being reshaped in this process. The cities also wear the clothes of civilizations they have emerged in these processes. In this context, a form of civilization including all the dimensions of life has emerged with the emergence of Islam. Islamic cities have emerged in places where commercial activities are dominant and spread as a civilization with relations established with past civilizations. It is observed that the theological basis of this expansion process has developed in accordance with the dynamics of urban life. At this point, the aim of the study is to analyze the dynamics of the city and urbanization that emerged in Islamic civilization. In the study, firstly the basic features of Islamic cities are given and the characteristic elements (architecture, social, economics, and management) are examined in detail. Then the influence of Islamic civilization on urban and urbanization is analyzed in the cities of Bursa, Fez, and Baghdad. The analysis of how the theoretical aspects of the Islamic cities are practically reflected in life is the original aspect of the study. In addition, the study contributes to the field by analyzing three Islamic cities established in three different geographical regions. The study is based on literature review.

Keywords: Islam, Islamic Civilization, City, Architecture, Social Dynamics

GİRİŞ

Zaman içinde kentler fiziki ve sosyolojik olarak önemli değişimler ve dönüşümler geçirmektedir. Bu noktada birçok kurumun doğuşu ve gelişimi görülür. Tüm kurum ve toplumsal yapı “*o toplumun kimliğini, önceliklerini, toplumsal örgütlenişini ve geleceğe yönelik ve toplumsal değişimini hazırlayan ve pekiştiren en temel yapı taşıdır*lar” (Demirci, 2003: 136). Tarihsel süreçlerde kentler toplumla ve geçmişle ilintili olarak sürekli bir değişim ve dönüşüm geçirmektedirler. Farklı dönemlerde farklı özelliklere/karakterlere sahip oldukları görülmektedir.

İslam'ın da ortaya çıkışıyla birlikte hayatın tüm boyutlarını içeren özgün bir uygarlık biçimi gelişim göstermiştir. İslam'ın ticari faaliyetin görece egemen olduğu bir kentte ortaya çıktığı ve buradan da hem çevresiyle hem de geçmiş uygarlıklarla kurduğu ilişkiyle birlikte bir uygarlık olarak yayılmıştır. Bu yayılma sürecinin teolojik temelini ise kentsel hayatın dinamiklerine uyumlu bir şekilde geliştiği görülmektedir (Çelik, 2012: 138). İslamiyet de ortaya çıktığı andan itibaren kentlerin kuruluşu ve gelişiminde etkisini göstermektedir. Kentlerin siyasal ve ekonomik yapısı ile kültürel ve toplumsal hayatını biçimlendirmiştir.

Bu çalışma, İslam uygarlığında vücuda getirilen kentlerin ve İslam uygarlığı süreciyle birlikte şekillenen kentleşmenin dinamiklerini üç farklı kentsel alan (Bursa, Fez ve Bağdat) özelinde karşılaştırmalı olarak analiz etmeyi hedeflemektedir. Aynı zamanda teorik olarak ifade edilen islam kentinin gerçekten uygulamada var olup olmadığı bu üç kentin karşılaştırılmasıyla da ortaya konulacaktır. Ayrıca İslam uygarlığında kente bakış nasıldı; tarihsel süreçlerde İslam kentleri hangi karakteristik unsurlara sahip olmuştur gibi sorulara cevap aranacaktır. Bu soruların cevaplanması ise yerli ve yabancı literatürün taranmasıyla gerçekleştirilmiştir.

Bu çerçevede çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İslam uygarlığında kente dair genel yargılara yer verilmiştir. İkinci bölümde İslam kentlerinin karakteristik unsurları belirtilmiştir. Bu bölümde, İslam kentlerinde gözlemlenen mimari özellikler, kentin sosyal dinamikleri, ekonomi ve yönetim boyutları detaylı olarak irdelenmiş ve İslam kentlerinin temel özellikleri ifade edilmiştir. Üçüncü bölümde ise seçilen Bursa, Fez ve Bağdat kentleri özelinde birinci ve ikinci bölümde teorik olarak ifade edilen noktaların kentlerin kuruluşunda ve sonrasında pratik hayata nasıl yansıdığına değinilmiştir.

İSLAM UYGARLIĞI VE KENT

İslamiyet'in doğuşunda Araplar kabileler halinde yaşamaktadırlar ve kabile örgütlenmesinin tipik özelliklerini sergilemektedirler. Bu noktada da her kabilenin ayrı bir düzeni ve hukuku mevcuttu. Siyasi bir birlik söz konusu değildi. Her kabilenin kendi dinsel inançları ve kendilerine özel putları vardı. Ayrıca kendi aralarında sık sık çatışmalar ortaya çıkıyor ve bu çatışmaların sonucu çok uzun

süre etkisini gösteriyordu (Arcan, 2014: 196). Bakıldığında İslam dininin ortaya çıktığı ilk yüzyıl, İslam'ın yayılmasına ve toprakların genişletilmesine adanmıştır. İslam dini, yüzyılın sonunda Çin sınırına, Kuzey'de Aral Denizi'ne, Batı'da İspanya, Doğu'da Fas'a, Güney'de ise Hint Okyanusu'ndan Afrika Boynuzu'na kadar yayılmıştır (Abdin, 2010: 5).

İslam uygarlığı Yunan, İran, Hint ve Çin Uygarlıkları ile karşılaşmalarından elde ettiği birikimle gelişimini artırmıştır. İstanbul'dan, Mekke'ye, Merakeş'e, Şiraz'a, Kahire'ye, Şam'a, Tahran'a, Bakü'ye, Kabil'e, Mezopotamya'ya, Lahor'a, Kalküta'ya, Semerkand'a gidildiğinde bu kentlerin hiçbirinde Müslüman bir kişi kendini bütünüyle yabancı hissetmez (Kazıcı, 2003). Bunun en temel nedeninin de taşdıkları ortak mimari özellikler olduğu söylenebilir.

Müslümanlar İskenderiye'de ve Suriye kentlerinde Yunan uygarlığıyla tanışarak başlıca medeni eserlerini Fırat ve Dicle sahillerinde, Kûfe ve Basra gibi kentler meydana getirmişlerdir. Kentlerin ikisi de Hz. Ömer zamanında inşa edilmişlerdir. Bu kentlerde her bir kabile için ayrı ayrı mahalleler, ortada meydan, cami ve vali için bir saray inşa edilmiştir (Barthold, 2012: 52). Fetihler dönemi geçtikten sonra, kurulmuş olan kentlerin çoğu, daha uzun süre mimari özelliklerini korumuşlardır. Örneğin: *Fez* şehri sekizinci yüzyıl sonunda, Kafkas'taki *Gence* şehri dokuzuncu yüzyılda kurulmuşlardır (Barthold, 2012: 49). Günümüzde de bu kentler, ilk olarak kuruldukları yerlerdeki mimari yapılarını korumaktadır ve turistik ziyaret alanları olarak öne çıkmaktadırlar.

Bakıldığında İslam uygarlığında ilk kentleşme sürecinin Medine¹'de yaşandığı görülmektedir. Medine kelimesi Arapça'da, yerleşmek, şehir kurmak ve kale inşası yapılan her yüksek yer gibi anlamlarda karşılık bulmaktır. Kur'an'da medine ifadesi, devletten ziyade, coğrafi bütünlüğü tanımlayan “şehir” anlamında kullanılmaktadır: “*Şehir (Medine) halkı sevinerek yanına geldi*” (Hicr, 67); “*Derken şehrin (medine) öbür ucundan bir adam koşarak geldi...*” (Yasin, 20). Ancak medine kelimesi, devletin karşılığı olarak da yazılı metinlerde yer almaktadır (Çetinkaya, 2010: 6). Bu kapsamda örneğin; “*İslam'ın ancak medinelerde bihakkın yaşayabildiği gerçeği Hz. Ömer'i bedevilğin ortadan kaldırılması için bir mücadeleye itmiştir. Hatta o medeni hayata geçme konusunda bir teşvik olması amacıyla, İslam devletinin gelirlerinden sadece medinelerde ikamet edenleri yararlandırmış, bedevilere bu gelirlerden atıye ödenmemiştir*” (Söylemez, 2011: 25'ten Akt.: Arcan, 2014: 202).

Ayrıca, Hz. Peygamberin de şehirli biri olduğu ve göçebelere (nomads) karşı kuşkulu olduğu ve başlangıçta İslam'ı yayan lider kadronun yarımadanın kent

---

¹ “Yesrib, Müslümanların Mekke'den hicret ederek gelip yerleştikleri ve İslâm devletini kurdukları bir kasabanın adıdır. Daha sonra buraya Medine adı verilmiştir. Hatta Hz. Muhammed sağlığında Medine sözcüğünü Yesrib için onurlandırıcı olarak kullanmıştır.” (Koyuncu, 2009: 90).

burjuvazisi olduğu ifade edilmektedir (Abu Lughod, 1987: 156). Bu nokta kentlerin ortaya çıkışı ve gelişiminde toplumsal dinamik olarak kent burjuvasının önemini de ortaya koymaktadır.

İslam dünyası söz konusu olduğunda, Kaşgar'dan Timbuktu'ya kadar olan bölgedeki kentlerin özünde birçok ortak nokta vardır. Bu kadar geniş alana yayılmış olan kentlerin tümünde İslam uygarlığının izleri ve temel karakteristikleri öne çıkmaktadır (Demirci, 2003: 130). Bu izlerin ve özelliklerin şekillenmesinde İslam kentlerinin, geçmiş uygarlıkların birçok özelliğini adapte etmesi ve sahiplenmesi de önemli bir etkidir. Diğer uygarlıklardan elde edilen özellikler, İslam kentlerine farklı ve yeni bir kimlik kazandırmıştır. Ancak İslam kentleri, bu süreçte diğer kentlerden farklı bir model ortaya koyarak, sentezleme gücüyle öteki uygarlıklardan devraldıklarını tevhid eksenli bir epistemoloji ve ontoloji içinde yeniden inşa etmiştir (Çelik, 2012: 139). İslam dini de ekonomik, hukuki ve yüksek kent yaşamı kurallarının temelini oluşturmuştur. Diğer bir deyişle, İslam, antik dünyanın bilgisini kendi mesajıyla yoğurarak İslami bir bakış kazandırmıştır.

İslam'ın ilk yüz yıllarına genel olarak bakıldığında, hızlı ve yaygın bir kentleşme hareketinin gözlemlenmediği söylenebilir. Çin Seddi'nden Atlantik'e kadar olan bölgede 20'ye yakın kent kurulmuştur. Mısır'da Fustat, Irak'ta Basra ve Kûfe gibi şehirler kurulurken, Doğuda Nişâbur, Semerkant, Buhara ve Merv gibi büyük nüfuslu kentler kurulup gelişmiştir (Demirci, 2003: 131). Göçebe olarak yaşayan topluluklar, sırasıyla yerleşik hayata geçerek kısa zaman içinde nüfusları yüz binleri bulmuştur. Örneğin; Basra ve Kûfe, kuruluşlarından otuz yıl sonra 200.000 ve 100.000'in üzerinde bir nüfusa erişmişlerdir. Bağdat ise kuruluşundan kırk yıl sonra 2.000.000 nüfusa ulaşmıştır (Demirci, 2003: 132). Kentsel mekânların gerek savaşlar gerekse de yaşanan yerlerin sosyo-ekonomik imkânsızlıklarından dolayı daha iyi bir yaşam isteyen insanlar için bir cazibe alanı olarak görüldüğü söylenebilir.

Mimari olarak bakıldığında İslam kentlerinin genel yapı ve planlama olarak birbirine benzediği söylenebilir. Bu sebeple de yukarıda bir kısmı ifade edilen kentleri tamamıyla birbirinden ayırmak, resimlerine veya planlarına bakarak buldukları lokasyonları tanımlamak hiç de kolay değildir. İslam'ın yayıldığı geniş alana, insanların sahip oldukları farklılığa ve farklı dil ve geleneklere rağmen, İslam'ı kabul etmiş herkesin benzer bir biçimde yerleşme anlayışına sahip olduğu görülmektedir.

İslam kentlerini, diğer kent örneklerinden ayırt edebilecek en önemli özellik olarak farklı kimliklerden olan kişileri, müderrisleri, tüccarları, sanatkârları, farklı toplum kesimlerini İslami tahayyülde ve kimlik potasında birleştirebilme yönünde yattığı vurgulanmaktadır (Çelik, 2012: 146). Ayrıca Gazali için, İslam kentlerinin kutsal bir karakter taşımadığı yaklaşımı da göz ardı edilmemelidir. Ona göre kent, *“Müslüman bir toplumun ruhi ve dünyevi ihtiyaçlarının karşılanmasında sadece*

bir araçtır. İslami düşüncede bu dünya tamamen geçici fani bir yerdir” (Yıldız, 2011: 201).

İslam kentlerinin merkezi aynı zamanda Sünni anlayışın da iktidar alanıdır. Kırsal hayat ise, Sünni öğretinin nüfuz edemediği, aşırılıkların geliştiği yerler olarak görülmektedir (Çelik, 2012: 142). Kur’an-ı Kerim’in de Bedevi çölünü inançsızlık ve isyanda şiddetli bölge olarak nitelediğine işaret edilmektedir (Serjeant, 1992: 177). Tevbe suresinin 97. ayeti ve devamındaki ayetler: “*Bedeviler küfür ve nifak bakımından daha şiddetlidir. Allah’ın Resulüne indirdiği sınırları bilmemeye de onlar daha yatkındır...*” sözleri, çöle ve bedeviliğe karşı kenti ve medeniliği öne çıkarmıştır (Demirci, 2003: 132).

İslam’da Mekke, Medine, Kûfe, Bağdat ve Şam kentleri “*her biri birer fıkıh ekolü ile anılıyor, Şehir İslamı şehrin dinamiklerini dikkate alan fıkhi ayrışmalarla farklılaşan yüzlerini kazanıyordu*” (Çelik, 2012: 150). Kentler, dini hizipleşmelerin mekâna yansıdığı yerler olarak da ortaya çıkmakta ve farklı mezhep, cemaat, tarikat gibi parçalanmaların kentte yaşayan insanları ve toplumsallaşma dinamiklerini etkilediği de görülmektedir.

İSLAM KENTLERİNİN KARAKTERİSTİK UNSURLARI

İslam’ın emir ve yasakları, kentin hem fiziki ve hem de sosyal görünümünü belirlemiştir (İnalçık, 1995: 250). İslami kültürün kapsadığı geniş dünyaya, insanların çeşitliliğine, sahip olunan farklı kültürlere ve konuşulan farklı dillere rağmen, tüm inananlar benzer bir biçimde yerleşmişlerdir (Taheri, 1980: 12). Bu açıdan kentlerin genel yapıları ve planları birbirine benzerken; kentleri birbirinden ayırmak da zorlaşmıştır.

İslam Kentlerinin Mimari Dinamikleri

İslam kentindeki mimari geleneğin doğuşu yedinci yüzyılın ilk yarısına kadar götürülmektedir (Ruhenov & Oviedo, 2013: 125). İslam mimarisi farklı kültürlerin, stillerin, geleneklerin/adetlerin, teolojik felsefe ve coğrafi etkilerin bir karışımı olarak gelişmiştir (Abdin, 2010: 1). Geçmiş uygarlıklardan elde edilen birikim mimari geleneğin gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Böylelikle de geçmişin mimari bilgisi İslam’ın mesajlarıyla yoğrulmuştur.

İslam mimarisinin sembolik olarak ilk izlerini aramaya koyulduğunda ise Medine’de 622 yılında Hz. Peygamberin kalması için inşa edilen evde ve camide görülebilir. Hz. Peygamber zamanında ve ardından gelen dört halife döneminde olan inşaat faaliyeti sembolik arzuları bağlamında daha gösterişsiz ve mütevazı kalmıştır ve hiçbir görkem/ihtişam veya anıtsallık iddiası yoktur. İslam mimarisinde görkem ve anıtsallığa ulaşmak için bilinçli istek ilk Müslüman emperyal hanedan olan Emeviler (661–750) hâkimiyetinde ortaya çıkmıştır. Bu tarz yapıların en belirginleri olarak erken yedinci yüzyılda ve geç sekizinci yüzyılda yapılmış, Kudüs’te olan Kubbetu’s-sahra ve Aksa Cami ve Şam’daki Emevi Cami sayılabilir (Ruhenov & Oviedo, 2013:125).

Abbasiler de (750–1258) Emeviler'deki gibi mimarideki emperyal geleneği devam ettirmiştir. En erken inşa etme çabasını 762 yılında başkent olarak kurulan Bağdat kentinin iki km çapında dairesel bir duvarla etrafının çevrimi tasarımında görülmektedir (Ruhnov ve Oviedo, 2013: 126). Bununla birlikte, özellikle Semerkand ve Kahire kentleri de Timur ve Memluk imparatorluklarının görkemlerinin mimari ifadeleridir (Ruhnov & Oviedo, 2013: 126).

Stafano Bianca'nın deyişiyle, İslam'ın ayırt edici özelliği diğer dini geleneklerle karşılaştırıldığında, bireyin ve toplumun günlük hayatında tam manasıyla dini pratiklerin ilintili hale geldiği bütüncül ve entegre kültürel bir sistemin doğuşuna imkân vermesidir. (Omer, 2012: 10). Yani, İslami mimarinin merkezinde cismani/maddi, akli ve ruhi boyutlar birlikte işlev görmektedir (Omer, 2012: 2). Turgut Cansever'e göre ise her şeyi doğru yerine koymak –adalet- İslam mimarisinin tasarımında önemlidir. Bu da ancak, maddi varlık seviyesinin etmenlerine göre değil, bununla birlikte biyo-sosyal ve dini hakikatlere, kurallara göre doğru yere koymakla mümkün olacaktır (Cansever, 2013: 28).

İslam uygarlığında en ikonik bina tipinin gelişimine ve tarihine bakıldığında bunun cami olduğu görülmektedir (Abdin, 2010: 5). Yapıların inşa sürecinde mimaride kullanılan materyaller ve maddeler tabiattan normal şekilde ve “*ödünc*” alınmaktadır. Daha öncesinde bu materyaller kusursuz bir şekilde Allah'ın övgülerini evrensel bir koro şeklinde icra ediyorlar ve onun nurunu ve görkemini kutluyorlardı. Orjinal bağlamlarından ve içeriklerinden koparılmış olsalar da doğadan alınan inşa malzemeleri insanla ilgili diğer amaçlara mükemmel şekilde uyan biçimde değerlendirilmiş olmaktadır (Omer, 2012: 7).

Kavramsal çerçevede İslami mimari için konulan en önemli köşe taşı ise tevhid ilkesidir. İslam kentinde “*tevhid*” ilkesi idealize edilmektedir. İslam kenti ilahi vekillığın adil bir ortam içinde, tevazu ve dindarlığın, merhametin ve şefkatin tabiat ile uyumlu bir tezyinilik içinde vücuda getirildiği yapılar bütünüdür. Oleg Grabar'ın ifadesiyle “*İslam şehri gönüllü, şuurlu ve programlanmış sosyal ve fiziki bir varlık olmakla beraber, daha çok zıt kutupları tevhit edici bir şehir olarak tanımlanabilir*” (Demirci, 2003: 134). Yapılı çevrenin her bir yeni parçası Allah'ı gösteren bir iz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada İslami mimari de Allah'ın doğadaki izlerinin arasında insan yapımı bir izi, işareti betimlemektedir (Omer, 2012: 7-8).

İslam Kentlerinin Toplumsal Dinamikleri

İslam uygarlığında kentler, islami kurallara ve özellikle inananların ekonomik, siyasal, toplumsal ve dini konularda yaşamlarını etkileyen fiziki çevrenin yanında toplumsal dinamikler üzerinde de önemli bir etkilere sahiptir (Taheri, 1980: 60). Bu bölümde de İslam kentindeki bu sosyal dinamikler analiz edilmektedir.

Cami ve Cemaat

Dini rolünün yanı sıra İslam şehrinde camiler, siyasal ve toplumsal rollerin de yerine getirildiği yerlerdir. Büyük Cami (Grand Mosque) zaman zaman hükümetin veya din ve hükümet ilişkisinin merkezi olarak düşünülmüştür. İslam uygarlığında cami en önemli kamusal binadır. Yaşayanların ihtiyacına ve geleneğine göre kurulan her mahallede bir cami inşa edilmektedir ve bu cami mahallelinin bir toplanma alanı, toplumsal mekânı olarak önem arz eder (Rezvani & Raefard, 2015: 252). Genel olarak değerlendirildiğinde ise, tüm camilerin büyük bir benzerlik ve birlik içerdikleri söylenebilir.

Bu büyük cami hem dini hem de kent hayatının diğer yönlerini de yansıtan bir merkezdir. Camiyle beraber inşa edilen medresenin dışında, halkın eğitimi için (ders-i âmm) camiye düzenli dersler de konulmuştur. Namaz için, özellikle Cuma günleri, başşehrin büyük camine gitmek sultan ve Müslüman teba için dini bir görevdi. Sultan burada halk ile konuşur ve suistimaller neticesinde ortaya çıkan şikâyetleri dinlerdi. Merasim, sultanın, halkının sıkıntılarına gösterdiği yakınlık ve alakayı resmetmekte ve sultanın bu tavrının, İslam devlet geleneğinde yöneticinin en önemli fonksiyonu sayıldığı vurgulanmaktadır (İnalçık, 1995: 249).

İslam kentlerinde cami, toplumun sevk ve idare edilmesinin yanında diğer kurumlarla kurduğu ilişkiler açısından da temel bir role sahiptir. Örneğin, Kûfe, Basra ve Fustat gibi ordugâh kentlerde Cuma mescitleri askerî, siyasi ve özellikle de bilimsel faaliyetlerin de merkeziydi. Halifelere bu camide biat edilmiş ve halifelerin politikaları ilk olarak cami minberinde halka duyurulmuştur. Eyaletlere ve kentlere atanan valiler de merkez camiinde halkın karşısına çıkmışlar ve konuşmalarını burada yaparak görevlerini devralmışlardır. Bununla birlikte fetihler de bu camilerden sevk edilmiş ve yönlendirilmiştir. Devletin yönetimi ve savaşlarla ilgili önemli kararlar için de camideki cemaatin görüşlerinin alındığı belirtilmektedir (Demirci, 2003: 137). Dolayısıyla camilerin, toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik faaliyetleri de içine alarak bireyin ve toplumun hayatını etkileyen en merkezi yapılar olduğu belirtilebilir.

İslam kentlerinde, toplumsal tabakaların sosyo-ekonomik gruplar olarak değil de dini topluluklar veya cemaatler olarak ayrışmaları söz konusudur. Nitekim kentlerde dini topluluklar ve cemaatler ekseninde ortaya çıkan farklılıkları ihtiva eden bir sosyal doku, kabileci asabiyetler yerine fıkhi ekoller ve mezhebi farklılaşmalarla çeşitlilik kazanmıştır. İslam kentlerinde mevcut ve yaygınlaşan fıkhi ekollerin ortaya çıkardığı mezhebi yorumlar kabileci bağlılıkların yerini almıştır. İbn Haldun'un ifadesiyle nesep asabiyetinin yerine sebep asabiyetinin geçtiği görülmektedir (Çelik, 2012: 142). Aynı kabilede olan insanlar arasındaki ilişki, aynı kent sakini arasında olan ilişkiye göre daha sıkıdır (Barthold, 2012: 49). Bu açıdan insanların, İslami mesajların aksine gerek dini gruplaşmaların

gerekse kabile, köy ve cemaat tarikatlarının etkisiyle kendi gruplarının etkisinde ve mahallelerinde bir hayat sürdürmeyi tercih ettikleri ifade edilebilir.

Mahalle

Mahalleler İslam uygarlığında şehirleri de biçimlendirmektedir. İslami şehirlerde mekânlar özel bir yapıya sahiptir. İslami şehirler bir anlamda kimliğin, dini inancın ve etnisitenin korunmasını bu mekân yapılarına borçludur. Her yerleşim yerinde, mahallede dil, din ve ortak soya sahip olanlar yanyana yaşarlar. Bu noktada da gizliliğe ve ailenin kutsiyetine önem veren İslam da bu mahallelerin oluşumunda en önemli etkidir (Rezvani & Raefard, 2015: 252).

İslam kentlerindeki ilişkiler maddi kurumlar arasında değil, kişiler arasındaki insani bağlar üzerine kurulmuştur. Batı uygarlığındaki maddi kurumlar arası ilişkiler yerini İslam uygarlığında insanlar ve gruplar arası ilişkilere bırakmıştır. Böyle bir İslam dünyası da etnik ve ruhi terimlerle tanımlanmaktadır (Demirci, 2003: 129). Bu ilişki ve değerlerin komşular tarafından ortaklaşa paylaşıldığı görülmektedir. Komşular arasındaki bu yakın ilişki sayesinde mahalle üyeleri arasında bir dayanışma ağı ortaya çıkmaktadır.

Mahalle, Cuma Camii, meydan ve etrafındaki ticari yerlerle merkezleşmiştir ve buralar canlı insan ilişkilerine imkân vererek mahallede yüksek bir aidiyet duygusu geliştirmiştir. Bu bağlamda da her mahalle aynı zamanda bir kimlik de kazanmıştır (Demirci, 2003: 143). Her mahallenin kendi çarşısı, binaları, su kaynakları, bahçe kapıları ve gece bekçisi vardır (Arcan, 2014: 217). Mahallelerin iç örgütlenmesi ise ev veya aile üyelerinin birbirine karşı olan duygu ve sorumluluklarından güçlü bir biçimde etkilenmiştir; çünkü Müslüman aileler çekirdek bir aile tipinden ziyade bir çeşit geniş aile biçiminde en yaşlı üyelerinin liderliği altında yaşamaktadırlar (Priyoyudanto, 2014: 8).

Mahallelerin karşı karşıya kaldığı önemli sorunlar da vardır. Kanalizasyon, çöplerin toplanması ve sokakların aydınlatılması öne çıkan birkaç problem olarak ifade edilebilir (Taheri, 1980: 22). Ayrıca, mahallelerde dolambaçlı ve iki metre darlığında sokakların varlığı görülmektedir (Priyoyudanto, 2014: 9). Dini kimlik, ticaret bölgesinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki günlük hayata müdahil değilken, yerleşim yerlerinde yaşayanlar dini kurallara bağlıdır. Her dini cemaat yerleşim bölgesinde kendine ait özel bir yer ve mezarlığa sahiptir. Mahalleler ve kent merkezi arasında dar sokaklarla kurulan bir bağ vardır. Sokak ağında ise çıkmaz sokaklar öne çıkmaktadır. Dar ve çıkmaz sokaklar, aynı zamanda çocuklar için birer oynama mekânı işlevi görmektedir. Ayrıca mahallelerde herkes herkesi tanımakta ve ne zaman bir yabancı mahalleye girse komşular tarafından fark edilmekte ve hemen göz hapsine alınmaktadır.

Bazı Avrupalı seyyahlar, İslam kentlerinde evlerin avlu içerisinde inşa edilip, sokak cephesine sadece dükkân ve duvarların yapılmış olmasını “Şark istibdadi, korkusu ile izah etmeye uğraşıyorlar. Lakin Pompei şehrinin meydana çıkarılmış

olan harabeleri gösterdi ki, eski zaman Yunan şehirleri de aynı şekilde inşa edilmiştir (Barthold, 2012: 48). Bunun yanı sıra İslam uygarlığı sürecinde vücuda getirilen evlerin ve yerleşim yerlerinin kendi kendine gelişmediği, yaşam şekillerine ve dinin ortaya koyduğu kurallara göre biçimlendiği söylenebilir.

Ekonomi

Çoğunluğu nehirler etrafında ve ticaret güzergâhlarında inşa edilen ve büyük nüfuslara sahip İslam kentlerinde, özellikle Abbasilerden sonra önemli bir ticari canlılık ve toplumsal hareketlilik vardır. Bir anlamda İslam, antik dünyanın karşısına kentli-medeni bir üst kimlikle çıkmış, onu cezbetmiş ve dönüştürmüştür (Demirci, 2003: 132). Örneğin, İslam dünyasında Bağdat, Kahire, İsfahan ve İstanbul gibi birçok kent ana kozmopolit metropollerdi ve kültürün ve öğrenmenin yanı sıra ticaretin de uluslararası merkezleriydi (Ruhenov & Oviedo, 2013: 130).

Ekonomik yapı olarak cami avlusunun hemen karşısında Bedesten veya Kapalı Çarşı vardır. Pazarın camiye yakınlığıyla, çarşı içindeki ticari hayatın, İslami kurallara göre düzenlenmesi amaçlanmaktadır (Demirci, 2003: 139). Bu noktada ticaret ve özellikle de zanaatkarlık erken İslami kent toplumunun ayırt edici özelliklerindedir (Haneda & Miura, 1994: 46). Hatta yeni şehirlerin kurulması pazarın yapısına ve konumuna bağlıdır. Bu kapsamda İslami bir kentte, kentin belkemiğinin, toplumsal ve ekonomik meselelerin merkezinin pazar yerlerinin olduğu söylenebilir.

İslam kentlerinde pazarların düzenlenmesinde yüksek bir hassasiyet vardır. En temiz ve kıymetli ürünlerin satıcıları merkez caminin yanından başlayarak temizlik ve güzelliklerine göre hiyerarşik bir şekilde yerleştirilmişlerdir. Kentin ticaret bölgesinin merkezi yapısını oluşturan bedestenler ise genellikle büyük kentlerde kurulmuş ve uluslararası ticarete açılan bir kapı vazifesi görmüşlerdir. Kentteki büyük tüccarlar ve zengin eşraf bedesten içinde yer almışlardır ve bu bedestenler genellikle loncaların da merkezi olmuştur. Loncalar hem İslam ahlakı hem İslami ekonomik hayatı hem de ideal Müslüman tüccar modelini geliştirmesi ve pekiştirmesi açısından İslam kentlerindeki sosyo-ekonomik yaşamın en önemli unsurlarındandır (Demirci, 2003: 139).

Loncalar üzerinde devletin denetimi ve sınırlamaları mevcuttur. Loncalar çalışanların mesleki haklarını ve çıkarlarını korumak için kurulan özerk bir örgütlenme değilken daha çok merkezi bürokrasinin kontrol ve denetimi adına önemli rollere sahiptirler (Çelik, 2012: 143). Bu açıdan “*her bir zanaatkâr, sultanın sarayına atanan ustanın kontrolü altındadır; tüm kuyumcular kuyumcubaşının, tüm hekimler hekimbaşının, tüm terziler terzibaşının, tüm mimarlar saray mimarının v.s.*” (İnalçık, 1995: 257). Böylelikle de katı hiyerarşik sistem devlet tarafından başkentten çok uzak bile olsa her yerde sağlanmış olmaktadır.

Her kentte tüm loncaları bir araya getiren bir makam mevcuttu. Bu makamdaki kişiye genellikle "*Şeyhü'l-meşayih*" adı verilirdi. Sahip olduğu otorite çok fazladır. Örneğin, dükkân açma izni verme, vergi oranlarıyla ilgilenme, anlaşmazlıkları çözme gibi çok farklı yetkilere sahipti. "*Şeyhü'l-meşayih*"ler aynı zamanda birer tarikat şeyhidirler. Böylelikle de maddi ve manevi otorite birlikte sağlanmış oluyordu (Demirci, 2003: 142). Sonuç olarak, dini tarikatların ve gruplaşmaların etkisinin, ekonominin yönetiminde etkili olan loncalarda da etkisini gösterdiği ifade edilebilir.

Devlet bürokrasisiyle çok fazla içli-dışlı tüccar geleneğinin olmasının bağımsız bir sosyal sınıf olarak kentli eşrafının ortaya çıkmasına ket vurduğu belirtilebilir. Devletin bu merkezizetçi karakteri eşraf gibi, ulema sınıfını da maddi açıdan kendine bağlamaktaydı. Maddi bağımlılık da idari ve düşünsel açıdan kontrolü ve denetimi de beraberinde getiriyordu (Çelik, 2012: 143). Örneğin doğrudan ya da dolaylı olarak devletle iş yapan, devletin aldıkları haricinde fazla bir geliri olmayan gerek tüccar gerekse ulema davranışlarının ve düşüncelerinin resmi söylemlere benzer şekilde olduğu söylenebilir.

Prioyudanto'ya göre, kentin ekonomisi üzerinde etki yaratan bir diğer boyut kervansaraylardır (Prioyudanto, 2014: 16). Bu yerleşim yerleri, kentin ana geçiş yolu üzerinde konumlanmışlardır. Mimari olarak iki çeşit kervansaray vardır. Birincisi, güvenlik ve koruma için çok büyük duvarlarla çevrili olarak tek katlı biçimde geçiş güzergâhları üzerinde; ikincisi ise kentin içinde iki ya da üç katlı biçimde inşa edilen kervansaraylardır. Yönetim ve vergilendirme açısından incelendiğinde ise üç çeşit kervansaray vardır. İlki, insanların onu kullanırken hiçbir ücrete tabi olmadığı sultan kervansarayı; ikincisi, zengin insanlar tarafından camilerin ve diğer dini kurumların giderlerini karşılamak için inşa edilen vakıf kervansarayı; üçüncüsü ise bireylerin yararına olan özel kervansaraylardır (Prioyudanto, 2014: 17).

Yönetim

İslami kentlerde idari kurumların yöneticileri ve yasaların uygulayıcıları sultan ya da Halife'nin birer temsilcisidirler ve bu kişiler tarafından atanmaktadırlar. Bu çerçevede de Halife'nin adına ve onun denetiminde bir kent yönetimi görülmektedir (Sinemillioğlu, 2006: 25). Geleneksel İslam kentlerinde her kent, İslam'ın ve şeriatın temsilcisi olan bir Kadı'nın yönetimi altında vücuda getirilirdi. Kadı, İslam cemaatinin tek ve gerçek temsilcisi olarak büyük bir yetkiye ve özerkliğe sahiptir (İnalçık, 1995: 260-261).

Genel olarak kanunların uygulanması ve yorumlanması ile uğraşan temel kurumlar incelendiğinde aşağıdaki gibi bir tablo söz konusudur (Müddesir, 1997'den Akt.: Sinemillioğlu, 2006: 26):

- “ *el-Vali ya da el-Amil (yani il yöneticisi), yardımcısı eş-Şurta (polis)*
- *el-Kadı (yani hakim), yardımcısı onaylanmış tanıklardan oluşan bir grup veya noterler (şuhud ya da Udul), mahkemeler de camilerde bulunmaktaydı (İnalçık, 1995: 249).*
- *el-Muhtesib ya da Sahibü's-suk (yani Pazar yerlerinin ve Kamu ahlakının denetleyicisi), yardımcısı onaylanmış çeşitli mesleklerin başkanları*
- *Bunlara ilaveten şeriatın hükümleri uyarınca, İslam kentlerinde özerk bir statüye sahip olan ve bu yüzden idari açıdan özel bir kategori oluşturan Korunan Cemaatlerin (Zimmiyyun), yani Yahudilerle Hıristiyanların liderleri vardır.”*

Diğer yandan, Lapidus ise Anadolu’da ancak Osmanlı döneminde ortaya çıktığını belirttiği İslam toplumlarındaki dört toplumsal örgütlenme basamağını şu şekilde betimlemektedir (Sinemillioğlu, 2006: 10):

- “*İmparatorluk veya devlet örgütü*
- *Toplumun mezhepler arasında örgütlenmesi*
- *Esnaf-ahi örgütleri (loncalar)*
- *Mahalleler (sosyo-ekonomik ve dinsel açıdan homojen özellik gösteren komşuluk birimleri)”*

Burada mahalle yönetimindeki örgütlenme biçimi önemlidir. Neredeyse bütün mahallelerde imamın başkanlığında, halk tarafından seçilmiş ve beratla göreve başlayan bir yönetici heyet vardı. İlk dönem İslam kentlerinde ise bu kişiler daha çok kabile ileri gelenleri arasından seçilir ve sorunların çözümü bu heyet tarafından gerçekleştirilirdi (Demirci, 2003: 144).

İslam şehirlerinde hem hükümdarın hem atanan görevlilerin hem de toplumun tüm üyelerinin eşit bir şekilde Şeriat kanunlarına bağlı olduğuna dikkat çekilse de (Serjeant, 1992: 53) merkezîyetçi bir yönetim anlayışıyla yönetilen İslam kentlerinde ulu'l-emre itaat ilkesi ana ögedir (Arcan, 2014: 207). Serjeant'ın ifade ettiği gibi teorik olarak her ne kadar şeriat kurallarına eşit şekilde tabi olursa da yöneticiye mutlak itaat ilkesinin temel olduğu bir kentte, yöneticilerin ve onların atadığı görevlilerin sorunların sebeplerini manipüle etme veya çözümlerini kendi lehlerine olacak şekilde yapmalarının kaçınılmaz olduğu belirtilebilir.

İSLAM KENTLERİ OLARAK BURSA, FEZ ve BAĞDAT'A BİR BAKIŞ

İslam uygarlığı sürecinde İslami kentler "*Arap Şehri*", "*Osmanlı-Türk Şehri*" vb. isimlerle farklı betimlemeler karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramların kendi örneklerini bütünüyle ifade etme sorunuyla karşı karşıya kalabildikleri belirtilebilir. Sadece Osmanlı şehirlerine bakıldığında bile birbirinden çok farklı örneklerin gösterilmesinde bunun en önemli etken olduğu belirtilebilir (Çelik, 2012: 140). Ancak tüm bu zorlukların yanında yukarıda da ifade edilen mimari dinamikler, sosyal dinamikler, ekonomi ve yönetim boyutuyla ilgili İslam

uygarlığında kentler temel karakteristik unsurları bünyelerinde taşımaktadırlar. Bu bölümde incelenen örneklerde de bu benzeşen noktalar takip edilebilir.

Bursa

Bursa'nın 1326 tarihinde fethedilmesiyle, kent hakkındaki genel bilgilerin de seyyahların anlatımlarından elde edilmektedir. İbn Battuta (14. asır), Bertrand de la Broquiere (15. asır), Evliya Çelebi (17. asır) vb. seyyahlar çalışmalarında Bursa'nın farklı yönlerine işaret etmişlerdir (Öcalan, 2014: 24). İslami özelliğın en yüksek düzeyde yansıdığı örnek olarak Osmanlı kenti gösterilmektedir (Cansever, 2013: 107). Fetihden kısa bir süre sonra kentin camiler, mescitler, medreseler, türbeler, tekkeler, dergâhlar, gibi İslami sembollerle bezendiğı görülmektedir (Çelik, 2012: 146). Bunun yanında her Osmanlı kentinin kendine ait bir veli'si olduğı ve genellikle de kentin dışında, bir tepenin üzerinde inşa edilen veli kabirlerinin, İslam tasavvuf geleneğı ile İslam öncesi bir dağ inancını birleştirmesi de söz konusudur. Böylelikle de kentlerin kişi olarak kabul edildiğı ve kentin ismini muhtevi bir Evrad u ezkâr okunduğı belirtilmektedir (İnalçık, 1995: 217).

Bursa'nın önemi ilk Osmanlı şehirciliğinin şekillendiğı kent olmasında yatmaktadır. Diğer Osmanlı kentlerine örnek olmanın yanında Bursa, daha Orhan Bey döneminden beri Doğı-Batı ticaretinin önemli bir merkezidir. Kent, Batı'dan İtalyan tüccarların, Doğı'dan da kervanların geldiğı önemli bir merkez durumuna gelmiştir (İnalçık & Arı, 2005: 39). Kent fetihle beraber, sosyo-ekonomik bakımdan Osmanlı Devleti'nin sürekli olarak önemli kentlerinden biri olmuştur. Kent, özellikle ipek imalât ve ticaretinin merkezi konumundadır (Karataş, 1). Küçük atölyelerde yoğun bir biçimde ipek üretiminin söz konusu olduğı ifade edilebilir.

Kentin ilk pazar yerini Sultan Orhan bir bedesten ve han inşa ederek kurmuştur. Bu tesisler hisarın hemen dibinden başlayarak sonradan yapılan hanlar ve bedestanlar ile genişlemiş ve Bursa'nın Kapalı Çarşısı ortaya çıkmıştır. Bugün de bu bölge Bursa'nın ticaret hayatı açısından önem arz etmektedir (İnalçık & Arı, 2005: 38).

Toplumsal olarak bakıldığında ise kentin çok farklı etnik köken ve dini inanca sahip kişiye ev sahipliğı yaptığı görülmektedir. Kent halkı önemli ölçüde Müslümanlardan oluşmakla birlikte Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler toplumun önemli bir parçası olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca ticaret, ziyaret ve kölelik gibi nedenlerle kente gelen farklı etnik kökene sahip kişiler de mevcuttu (Karataş, 8).

Bursa'nın başkent olduğı dönemde sultanlar kentin farklı bölgelerinde kendi adlarını taşıyan külliyele yaptırmışlardır. İkamet alanları da bu külliyele çevresinde gelişmiştir ve böylelikle de Bursa'nın Osmanlı dönemindeki kentleşme modeli ortaya çıkmıştır. Ancak, başkentın İstanbul'a taşınmasıyla

birlikte Bursa'ya ve özellikle söz konusu merkezi bölgeye verilen önemin azalmadığı ifade edilebilir. Örneğin, II. Beyazıt döneminde İstanbul Beyazıt'taki cami, kütüphane ve medreseye gelir sağlamak amacıyla bu bölgede Pirinç Han ve Koza Han inşa edilmiştir. Diğer yandan, 17. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar kent, oldukça durağan bir görünüm sergilemektedir (Dostoğlu, 21-22).

Osmanlı kentlerinde görülen iki büyük ana bölgenin Bursa özelinde de görülmesi mümkündür: *“Biri halkın oturduğu mahallelerdir. O mahallelerde Müslim ve gayrimüslim cemaatler, ayrı ayrı kendi mahallelerinde mescid, kilise veya sinagog etrafında yerleşmişlerdir. Şehrin diğer ana bölümü pazar yeridir. Orada belli başlı idari üniteler, yani kadı mahkemesi, esnaf, gelen kervanların indiği hanlar, kervansaraylar ve günlük alışverişin cereyan ettiği pazar yerleri ve çarşılar yer alır”* (İnalcık & Arı, 2005: 38).

Osmanlı binalarının ve sokaklarının, İslam hukukuna olan sıkı sıkıya bağlılığı Bursa'da da kendini göstermektedir. Bina ve sokakların kontrolü ve denetimi kentin kadısıyla birlikte baş mimar (ser-mimar), şehir-emini gibi yöneticilere aitti (Çelik, 2012: 148). Her kent ve kasaba, idari, adli ve beledi görevleri olan bir 'kadı'nın idaresi altında kurulurdu. Şeriat ve İslam cemaati söz konusu olduğunda sultana karşı bile bir çeşit özerkliğe sahip olan kadıların bu alandaki kararlarına kimsenin karışmadığı ifade edilmektedir. Ticari hayatın merkezi olan pazarın da kadının nezaretinde muhtesip tarafından idaresi söz konusudur (Çelik, 2012: 148).

Diğer yandan, başka kentlerde olduğu gibi Bursa'da da çok sayıda vakıf vardır. Örneğin, Bursa'da 1790-1791 yılında 496 adet vakfın varlığından söz edilmektedir. Bu vakıfların önemli bir kısmının amacı ihtiyaç sahiplerine yardımdır. Bu yardım vakıflarının da 60'ının farklı mahallelerdeki yoksullara yemek verdiği, 45'inin ise benzer şekilde ihtiyaç durumunda olan esnafa yardım ettiği vurgulanmaktadır (Karataş, 30). Muhtaç durumda olanlara yardım eden vakıf sayılarına bakıldığında bir İslam kenti olan Bursa'nın önemli toplumsal sorunlarla ve adaletsiz bölüşümlerle karşı karşıya olduğu görülebilir.

Fez

Fez, 789 yılında Mawlay İdris'in kararıyla Kuzey Afrika'da Fas'ta kurulmuş bir kenttir. Kentin planı çizilirken ve yapım aşamasında İdris'in şu duayı söylediği belirtilmektedir: *“Allah'ım! Benim bu kenti inşa ederek ne gurur elde etmeye veya gösteriş yapmaya ne de ikiyüzlülüğe veya şöhrete veya kibre niyetli olmadığımı biliyorsun. Bu kentte sana ibadet edilmesini; bu dünya varoldukça kentte, senin kurallarının, Kur'an'ın hükümlerinin ve Hz. Peygamberin rehberliğinin muhafaza edilmesini, sürdürülmesini istiyorum”* (Omer, 2012: 5).

Genel olarak İslam uygarlığı tarihinde ve spesifik olarak da İslam kentleşmesi üzerine yapılan akademik çalışmalarda Fez önemli bir kenttir. Casablanca ve Rabat'tan sonra Fez, Fas'ın üçüncü en büyük kentidir. 1130 ve 1269 yılları

arasında ise İslam'ın en büyük kentlerinden biriydi ve bilimsel ve dinsel karakteriyle bilinmekteydi. Fiziki yapısı eşmerkezli daireler (concentric circles) şeklindedir. Kentin camilerin, hamamların, kütüphanenin ve mahkemenin sosyal ve dini yaşamın merkezine yerleştirilmesiyle kurulduğu görülmektedir (Rezvani & Raefard, 2015: 253).

Le Tourneau ise Fez'in kentsel modelini şu şekilde tanımlamaktadır: “*Her mahalle ... inşa edilmiş olan kapılarla kendini şehrin geri kalanından izole edebilir ... ana arterlerin dışında çıkmaz sokakların sayısı çok fazladır. Açıkçası, Kuzey Afrika'daki Müslüman kentleri sokak planlarına göre inşa edilmemiştir; sokakların konumu binaların düzenlenmesi sonrasında kararlaştırılmıştır. Sonuç olarak da evler arasında dolambaçlı çok sayıda çıkmaz sokak vardır*” (Falahat, 2014: 12).

Fez hakkında çalışmalar yapan Titus Burckhardt kentin iki yönden ümmeti yansıttığını ifade eder. Bir yanda İslamiyet'in insanlar arasında fark gözetmeyen dini ve toplumsal yasaya boyun eğişi vardır. Bu bakımdan da tek tek evlerin bütün yapılar kümesinde eriyişi gibi birey de kolektif olanın içinde erimekte ve kaybolmaktadır. Diğer yandan, İslamiyet'te her bir mü'minin özerkliği kabul edişi de söz konusudur. Her bir koca, ailenin aynı zamanda "imam"ıdır. Kur'an-ı Kerime göre bir Müslümanın kendisi, ailesi, mülkü harem, diğer bir deyişle dokunulmaz ve kutsaldır. Bu çerçevede etrafı kapalı, ancak göğe açık olan Arap Müslüman evi özerkliğiyle kutsallığın boyutunu bir arada sunar (Özey, 1994).

Burchkardt, Fez'in yapısını incelerken sokak ağının özelliklerini de tanımlayarak şunları belirtmektedir: “*Fez ticaret yollarının kavşağında yer almaktadır ... bu yollar kervanlar tarafından kullanılmaktadır ve giriş kapılardan merkezi pazara doğru bunların kentin içine giden uzantıları yayalar tarafından kullanılmaktadır ... araçlar tarafından geçilmezler çünkü kent merkezine doğru gittikçe daralmaktadırlar*” (Falahat, 2014: 31).

Kentin duvarlar içindeki anıtsal mekânının yanında diğer kamusal karakteri şöyle betimlenebilir: Sıklıkla üzerinde ithaf mısralarıyla süslü çeşmeler (*saqaya*); Bou 'Inaniya medresesinin karşısında 14. yüzyıldan kalma hidrolik bir saat; 13. yüzyılda yapılan bir hastane Sidi Frej (*maristan*); ve camiler (O'Meare, 2007: 14).

Bu noktada şehrin histografyasının Fez'in ayrılığın ve zıtlığın mekânı olduğunu doğruladığı belirtilmektedir; haram yaklaşımı çerçevesinde “*dar*” veya duvarlı çevreleme kentin mimarisinin temel birimi olarak görülür: Duvarların veya sınırların olmadığı yerde içsel, ayrı ve dışardan dokunulmaz olandan söz edilemez (O'Meara, 2007: 67).

Fez bir öğrenme ve ticaret merkezi olarak doruk noktasına 14. yüzyılın ortasında Marinidler döneminde ulaşmıştır. Ayrıca dini üstünlüğünü de yıllarca devam ettirmiştir (britanica.org).

Ekonomik faaliyetlere bakıldığında geleneksel zanaatlar olarak deri işi ve çanak çömlek yapımı görülür ve bunlar dar ve dolambaçlı sokaklarda yapılır. Tarım da bir diğer önemli ekonomik kaynaktır (britanica.org). Duvarların dini rolünün yanı sıra, ekonomik rolünden de söz edilebilir. Duvarla çevrili kentin içine girmek için yapılan büyük kapılar (*bab*) gelen ürünlerden vergi alınması için bir ölçüde vergi alma noktası olmuşlardır; ayrıca, kapılardan biri olan Bab Mahruq, kente giren herkese karşı bir uyarı işareti olarak devletin düşmanlarının kesilen başlarının asılıp gösterildiği mekân olarak da hizmet etmiştir (O'Meara, 2007: 12).

Bunların yanında, Fez kentinin (The Medina of Fez) İslam uygarlığındaki kentsel dokuyu yansıtan hali yüzyıllarca homojen ve dokunulmamış bir şekilde kalmıştır. Unesco tarafından da Dünya Kültür Mirası ilan edilen bir kent olarak bu dokusunun korunması sağlanmaktadır.

Bağdat

Mansur tarafından 100.000 işçi ve ustanın bir araya getirilmesi neticesinde miladi olarak 762'de inşasına başlanılan Bağdat kenti, diğer adıyla Medinetü's-Selam (selam ve esenlik şehri) 766'da Abbasi devletinin hilafet merkezi olarak inşası tamamlanmıştır (Çelik & Yıldırım, 2013: 241). Bağdat, Doğusunda Dicle, Batısında ise Fırat nehri bulunan, kara ve nehir yoluyla her türlü ticari malın yüklenilip boşaltıldığı bir kenttir (Çelik & Yıldırım, 2013: 243). İlk İslam kentlerinden olan Basra, Kûfe ve Fustat kentlerinin kuruluşunda idari ve askerî menfaatlerin ön planda olduğu görülürken, Bağdat'ın kuruluşunda da aynı menfaatler söz konusu olmakla birlikte, ticari konumu ciddi bir biçimde hesaba katılmıştır. Abbasi halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un, ciddi bir inceleme sonucunda, ekonomik imkânlarını, iklimini ve askerî açıdan elverişli konumunu uygun bulunduğu Bağdat mevkiini seçtiği belirtilmelidir. Örneğin, Horasan yolunun bu bölgeden geçişi ve kervan yollarının kesişmesi neticesinde de bu bölgede her ay panayırların kuruluşu söz konusudur. Ayrıca, Mansur'un kentin kuruluşunda dikkat ettiği hususların başında, fiyatların yüksek olmaması ve halkın rahatça geçimini sağlayabileceği imkâna sahip olması düşüncesi de vardır (Çelik & Yıldırım, 2013: 242). Kent, kurulduğu bölge ve etrafındaki ekonomik faaliyetler neticesinde de her açıdan önemli bir kentleşme hareketine sahne olmuştur. Çok sayıda kişi sunduğu imkânlardan yararlanmak adına kente göç etmiştir.

Mimari olarak değerlendirildiğinde ise Bağdat'ın veya ilk adıyla Medinetü's-Selâm'ın, Müslümanların kurduğu kentlerin en güzel örneklerinden olduğu savunulmaktadır. Dicle nehrinin kenarına planları Mansur tarafından özenle çizilen kentin merkezinde cami ve yönetim birimi yer almaktadır (Öcalan, 2014 24). Daha sonra ise komutanlara ait evler ve ardından mahalleler gelmektedir. (Yiğit, 1994). Dört kapısı bulunan iç içe iki dairevi surun çevrelediği dairevi kentin tam ortasında, cami ve hilafet sarayı yer alır. Kentin dördü dış sur, dördü iç surda olmak üzere sekiz kapısı vardır (Yiğit, 49).

Mansur'un temellerini attığı yuvarlak planlı kentte çarşıların da önemli bir yeri vardır. En dıştaki surdan, içe doğru uzanan dört yol boyunca yüksek kemerli dükkânlardan oluşan dört pazar vardır. Bununla birlikte surların dışında da pazaryerleri mevcuttu. Ebu Zekerriyya Yahya b. Abdullah da Halife Mansur tarafından bu çarşıların başına muhtesip olarak atanmıştır. 773 yılına gelindiğinde ise merkezdeki çarşılar Kerh'e nakledilmiştir. Kentin büyümesi ile birlikte ise Semerkant, Buhara, Horasan, Merv, Belh ve Harezm gibi beldelerden gelen tüccarlar için ayrı mahalleler oluşturulmuştur. Ayrıca, mahallelerin her birine reisler tayin edilmiştir (Çelik & Yıldırım, 2013: 242).

ÜÇ KENTİN BENZERLİKLERİ ve FARKLILIKLARI

İslam uygarlığında kente dair çok çeşitli çalışmaların olduğu görülmektedir. Geçen on yıllarda konu edinen bu şehirlerden yola çıkarak İslam uygarlığında kentler organik, düzensiz ve anarşiktir; labirent gibi sokaklar, geometri kaygısından uzak ve Batılı manada kentsel düzenin yadsınması temel karakteristik özellikler olarak belirtilmektedir (Alsayyad, 1992: 26). Çoğu zaman İslam kentinin plansız bir biçimde, kendiliğinden meydana geldiği ve nüfusunun yalnızca şekilsiz bir yığın olduğu da ileri sürülmektedir (İnalçık, 1995: 250).

Genel mimari olarak cami etrafında pazar, idari kurumlar ve mahalle şeklinde betimlenen İslam kent modelinin bir bütün olarak ele alındığında olumsuz ve eksik yönlerinin göz ardı edildiği söylenebilir. Diğer bir deyişle, cami, pazar ve mahalle şeklinde bir dizilimin planlı bir yapılaşmanın varlığını tam olarak ifade etmediği belirtilebilir. Örneğin, bir kurum olarak mahalleden bahsedildiğinde İslam kenti olarak betimlenen tüm kentlerdeki mahalleler bir örnek gibi değerlendirilmektedir.

Ancak, mahallelerdeki sosyo-ekonomik hayata genel olarak bakıldığında kaleye (citadel) yakın olan mahallelerin kent duvarlarına yakın olan mahallelerden daha iyi olduğu söylenebilir. Bu mahallelerin sahip olduğu altyapı ve üstyapı özellikleri de farklılık göstermektedir. Kaleye yakın yerler daha fazla imkâna ve altyapıya sahipken geri kalan diğer yerler ise önemli sorunlara sahiptir. Bu noktada da sadece kaleye ve camiye yakın yerlere bakılıp planlı ve imarlı bir kentsel hayatın olduğunu söylemek tam olarak doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

1803-1807 yılları arasında yapmış olduğu seyahatler esnasında Fez kentine de uğramış olan Ali Bey de kentsel sorunlara eserinde yer verdiği görülmektedir. Öncelikle kente ilk girişinde sokakların darlığına dikkat çekmektedir. Ona göre, kent eğimli düzlemler üzerine kurulmuş ve zemin döşemesiz olduğu için sokaklar çok kirlidir. Özellikle yağmur yağdığına dizlere kadar gelen çamur kent hayatını olumsuz etkilemektedir (Bey, 1816: 67). Bursa ve Bağdat özelinde de benzer özellikler mevcuttur. İslam kentlerinde ve bu üç kent özelinde altyapı noktasında en şanslı kısımların cami ve çevresi olduğu buralardan uzaklaştıkça önemli altyapı ve üstyapı sorunlarının varlığı gözlemlenebilir.

Ayrıca, azınlıkların farklı mahallelerde farklı mezarlıklarda bulunduğu da ifade edilmelidir. İncelenen üç kent özelinde de bu noktaları görmekteyiz. Örneğin Fez'deki Yahudilerin sıklıkla taciz hedefleri olduğu da belirtilmektedir (Driver, 2018: 38). Farklı mahallelerin kurulması sadece azınlıklara has olmadığı gibi tüccarların da ayrı mahalleleri mevcuttur. Bu şekilde yerleşim hiyerarşisi incelenen üç kent özelinde de mevcuttur.

Yönetim boyutuyla üç kente bakıldığında ise farklı fıkhi ekollerin etkisi görülebilir. Fez'de Malikiliğin baskın karakteri varken Bursa'da Hanefiliğin etkisi vardır. Kadı, Bursa, Bağdat ve Fez'de vakıfları kontrol etmekte ve vakıflarca yerine getirilen hizmetleri denetlemekteydi. Kentsel yaşamdaki toplumsal ve ekonomik sorunlara çözümler de bu fıkhi ekollerin kuralları çerçevesinde yöneticiler tarafından çözümlenmektedir. Örneğin, istek olması halinde Fez'de kadıların bazı hayvan türlerinin korunmasını sağladıkları da görülmektedir. Loncaları yönetenin şeyhül meşayih olarak benimsemesiyle de maddi ve manevi otorite birlikte sağlanmış oluyordu. Sonuç olarak yönetim boyutuyla hiyerarşik yapılanma katı şekilde uygulanmaktaydı ve politik ve ekonomik hayat çok küçük bir grubun yönetiminde devam ediyordu.

İslam kentlerinde ve üç kent özelinde yapılan incelemede kentsel mekânda etkin olarak kadının varlığı da söz konusu değildir. Kentler erkek egemen bir görünüm arz etmektedir. Bu kamusal alandaki egemenlik evin yönetimi ve ailenin geleceği konusunda geçerlidir. Örneğin, geleneksel olarak erkek çocukların ailelerinin refahına katkıda bulunmaya devam etmesi beklenir; bu nedenle, evlendikten sonra oğulları kendi aile evlerinde kalmaya ve geniş aile yapısı içinde kendi ailelerini büyütme eğilimli olduğu söylenebilir.

SONUÇ

İnananların yaşamının sadece dini değil ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşamın da tüm boyutlarını etkileyen ve kontrol eden İslami değerler ve kurallar İslam uygarlığı sürecinde kentin fiziki ve sosyal yapısında da önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Çünkü İslam'ın Müslümanların yaşamını kontrol etmeyi amaçladığı söylenebilir. Bu çerçevede inşa edilen yerleşimlerin inşasında dini kurallar ve değerler önem arz etmektedir. Topoğrafya, iklim değişiklikleri, sahip olunan farklı kültürel değerler ve kodlara karşın, İslam uygarlığında kentlerin çoğunlukla benzer bir fiziki karaktere sahip olduğu belirtilebilir.

İslami kentsel örgütlenmede benzer dinamiklerin varlığı söz konusudur. İslam uygarlığındaki kentlerin temel unsurlarına bakıldığında; camiye, pazarı, kaleyi, medreseleri, kervansarayları, mahalleyi, hamamları, İslam evini, kapıları ve surları sayılabilir. Geleneksel İslami kentte mimari dinamiklerin ve toplumsal yaşamın yansıdığı en önemli yapı Cuma Camiidir. Burası sadece dini değil toplumsal yaşamın ve kentin odak noktasında yer almaktadır. Buna yakın olan bir diğer güçlü unsur da ticari hayatın merkezi olan pazardır. Kale veya saraylar da kentin diğer yönetim birimlerinin ikamet ettiği diğer temel unsurlardır. İslam

kentleri dini, siyasi ve ekonomik açılardan değerlendirildiğinde özgünlüğü, loncalar gibi mesleki teşkilatlarının varlığı, kendine has kent kültürü ve kente aidiyet bilinci üreten fiziki ve sosyal yapıları üzerinden açıklanabilir.

Bugünkü İslam kentlerine bakıldığında ise, geçmişteki kentleri ve bu çalışmada da ifade edilen temel özellikleri ve dinamikleri içeren bir kenti görmemiz mümkün değildir. Örneğin Mekke ve Medine'de, tarih adına ne varsa, hepsinin yıkılıp yerlerine dev gökdelenlerin yapıldığı görünmektedir. Kudüs'ün durumu da benzer şekildedir. Yıllardır süren savaşlar sonucunda bugün Kudüs, harabe bir kent görünümünü arz etmektedir. Bunların yanında, nüfusunun üçte birinin gecekondularda ve tarihi mezarlıklarda yaşadığı bir Kahire; bomba ve füzelerle harabeye dönen Bağdat kenti, Basra ve Sana kentleri aynı kaderi paylaşmaktadırlar. Sonuç olarak bugünkü İslam kentlerinin tarihi özelliklerini yitirdikleri, çevre kirliliği, gecekondulaşma, kanalizasyon gibi önemli altyapı sorunlarıyla karşı karşıya oldukları söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Abdin, T. (2010). A Historic Perspective of The Architecture of The Islamic World with Special Reference to Cairo, 15.12.2017 tarihinde http://www.academia.edu/396379/A_historic_perspective_of_the_architecture_of_the_Islamic_world_with_special_reference_to_Cairo adresinden alındı.
- Abu-Lughod, J. (1987). The Islamic City--Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance. *International Journal of Middle East Studies*, 19(2), 155-176.
- Alsayyad, N. (1992). Modeling Traditional Islamic Cities, *Progressive Architecture*, 43, 26-33.
- Arcan, A. (2014). Kentleşme Yazıları, Kentsel Kuramlar ve Kentleşme Politikaları, K. Özden içinde, *Sıralı Güçlerin Uygarlık Yığılımları ve İslam Şehirleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Barthold, W. (2012). *İslam Medeniyeti Tarihi* (Çev: Fuat Köprülü), Ankara: Akçağ Yayınları
- Bey, A. (1816). *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, and Turkey*. London: Longman.
- Cansever, T. (2013). *İslam'da Şehir ve Mimari*. İstanbul: Timaş Yayıncılık.
- Çelik, A., & Yıldırım, T. (2013). Abbasiler Dönemi Bağdat Çarşıları, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 241-253.

- Çelik, C. (2012). İslam Şehri'nden Şehir İslamı'na: Tarihsel Tecrübeden Sosyolojik Pratiğe Şehrin Medeniyet Kodları. *Milel ve Nihal*, 9(3), 137-156.
- Çetinkaya, B. A. (2010). Medîne, Medeniyet ve İslâm Medeniyeti-Medîne'den Medeniyete, *İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, 5-50.
- Demirci, M. (2003). İslam'da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri, *İstem*, 1(2), 129-146.
- Dostoğlu, N. *Eskinin Bursa'sı*, 14.12.2017 tarihinde <http://btch.org.tr/gorsel/haberler/ayin-makalesi/neslihan-ayin-makalesi.pdf> adresinden alındı.
- Driver, C.T.P. (2018). *Muslim Custodians of Jewish Spaces in Morocco*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Falahat, S. (2014). *Re-imagining the City: A New Conceptualisation of the Urban Logic of the "Islamic City"*. Berlin: Springer Vieweg.
- Fes, 15.12.2017 tarihinde <http://www.britannica.com/place/Fes> adresinden alındı.
- Haneda, M., & Miura, T. (1994). *Islamic Urban Studies: Historical Review and Perspectives*. London and Newyork: Kegan Paul International.
- İnalçık, H. (1995). İstanbul: Bir İslam Şehri, (Çev. İbrahim Kalın), *İstanbul Tetkileri Dergisi*, 9, 243-268.
- İnalçık, H., & Arı, B. (2005). Türk-İslam-Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(6), 27-56.
- Karataş, A. İ. XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı: 20.12.2017 tarihinde <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/uluifd/article/viewFile/5000017898/5000018188> adresinden alındı.
- Kazıcı, Z. (2003). İslam Medeniyeti: 15.12.2017 tarihinde <http://www.koprudergisi.com/index.asp?Bolum=EskiSayilar&Goster=Yazi&YaziNo=98> adresinden alındı.
- Koyuncu, M. (2009). Medine Şehir Devleti, *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2, 87-103.
- O'Meara, S. (2007). *Space and Muslim Urban Life: At the limits of labyrinth of Fez*. London and Newyork: Routledge.
- Öcalan, H. B. (2014). İslam Medeniyetinde Şehir ve Şehirlerin Tarihi, *Bursa'da Zaman*, 12, 24-27.
- Omer, S. (2012). The Concepts of God, Man, and the Environment In Islam: Implications For Islamic Architecture, *Journal of Islamic Architecture*, 2(1), 1-12.

- Özey, R. (1994). Medeniyetin Beşiği Şehir. *Altınoluk*, 101, 17. 15.12.2017 tarihinde http://dergi.altinoluk.com/index2.php#sayfa=arama&aranan_ifade=bursa&aranmayan_ifade=&yazarlar_reg=*&koseler_reg=*&dergiler_reg=*&baslik=1&metin=1&arama_yontemi=1&siralama=3&MakaleNo=d101s017m1&limit=15-15 adresinden alındı.
- Priyoyudanto, F. (2014). Islamic City; Urban and Architectural Elements, 10.12.2017 tarihinde http://www.academia.edu/11495851/Islamic_City_Urban_and_Architectural_Elements adresinden alındı.
- Rezvani, I., & Raefard, A. (2015). Recognition of Concepts and Indicators in Creative City and Providing Strategy Based Persian-Islamic Identity, *GMP Review*, 17(1), 51-257.
- Runehov, A., & Oviedo, L. (2013). *Encyclopedia of Sciences and Religions, Architecture in Islam Article*, Springer Science+Business Media Dordrecht.
- Serjeant, R. B. (1992). *İslam Şehri*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Sinemillioğlu, N. K. (2006). İslam Kenti Sorunsalı: Eleştirel Bir Okuma (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Taheri, F. H. (1980). Urban Elements of Traditional Islamic Cities (Master's Thesis) USA: Massachusetts Institute of Technology.
- Yiğit, İ. (1994). Bağdat. *Altınoluk*, 101, 19 15.12.2017 tarihinde <http://dergi.altinoluk.com/index.php?sayfa=yillar&MakaleNo=d101s019m1> adresinden alındı.
- Yiğit, İ. Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme, 15.12.2017 tarihinde <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/2010/Yi%C4%9Fit.pdf?sequence=1> adresinden alındı.
- Yıldız, Ş. (2011). What Does Make a City Islamic? *International Journal of Business and Social Science*, 2(8), 199-201.